

**Бурнашева Айталина Ильинична
оскуола иитэр улэ5э директоры солбуйгааччыта
«Айысхан» о5о ансаамбылын салайгааччыта**

***О5ону торум угэскэ олобуран итии, уорэтии,
уүйүү бирайылаа***
(алын кылаас о5олоругар аналлаах бирайылак)

2012-13 сс.

Бирайылак торуотэ: Биыги бүгүннү олохпут сүрүн тосхоло – о5ону төрөөбүт айылбатыгар сөп түбэхиннэрэн, алтыныннаран норуут тылынан уус –уран айымнытыг гарсыынаран, дыл, кэм – кэрдии хаамытынан салайтаран, ол аата о5ону төрүт угэскэ олобуран итии - үөрэтии, уүйүү буолар.

Угэс көмөтүнэн о5о айылгыта култуура ба систан олохсуйар. Онтон култуура о5о айылгытыг гар угэс күүхүнэн дъайар. О5ону төрүт култуураны тилиннэрэн, салгыны сайыннаран уүйян иитии бүгүннү кэмнэ угэс суолтата уүулуччу улаатан иьэр.

Угэхи тилиннэрии диэн төрүт угэс хайдабын, төхө ордон кэлбитин, угэс сүтэр төрүөтүн үөрэтииттэн сабаланар. Угэхи үөрэтэн билэн киhi өбүгэ үйэлэргэ мунньубут муудараын инэринэр, күннээби олобор туттар кыахтанар. Олох сайдытыг гар олук уурсан, угэс эмиэ тэннэ сайдан ихэр, эдэр ыччакка бэриллэн, туттарыллан сүппэт дылбаланар.

Ити курдук, о5ону кыра сааыттан фольклорга сыйнаран иитии тобоостоох. Уос номобо этэринии: Удьуор утумун тутууга телкебүн теруех ыччаккыттан ыйыт, кэскилгин кэнчээри ыччаккыттан кэтэс диэн - баар. Ыччаппыт чөл туруктаннабына эрэ телкебүт туннэстибэтэ өйдөнөр. Ол гынан баран ессе диринник кердеххе, бу этиигэ омук уратытын, терут угэстэрин, култууратын, духовнай баайын ыччакка инэрэр иэс туүнан кэс тыл таныллан сылдьар.

Терут култуура оскуолаба кириэбийттэн ыла тереппут оботуттан терут угэстэргэ уерэнэн эрэр; дьон-сэргэ ортолугар терут ейу-санааны чөлүгэр туһэрэр баа санаа уескээтэ; дыэ кэргэни уерэтэр-чинчийэр наука сана салаалара куускэ сайдар; терут итэбэлбитигэр эргиллэн эрэбит.

Саха обону ийтэр терут уерэбин сутэрбэkkэ, билинни кэмнэ дьон-сэргэ билиитигэр-керуутугэр таһаардахха, дэгиттэр сайдар киһилии киһи - кенул Айыы киһитин - сахалыы ейдебулэ эргийдэбинэ, обону ийтэр сахалыы эйгэни уескэттэххэ; сахалыы угэхи тутуһан олорор ыалы сэнээрэн, кинилэргэ тирэзирдэххэ, о5о куннээ5и олох-дъаһах угэс буолбут улэтигэр кыттан, сatabыла улаатан истэ5инэ; а5а, эр дьон баба еттунэн обону ыччаты иитиини суруннуур буоллабына; о5о тэрилтэтигэр уерэх ис хоноону, о5о туһалаах дъарьгын терут угэс сыллаабы эргииригэр дьюерэлээх, аныгы саха ыала норуот обону ийтэр уерэбин ылынар кыаба толору уескуур.

Тумуктээн эттэххэ, Саха норуотун былыр – былыргаттан обону ийтэр үгэстэриттэн биир сүду миестэни норуот тылынан уус – уран айымнылара ылаллар. Ол курдук хас биирдии айымны обону сааынан арааран бэйэтэ ийтэр суолталаах.

Бырайыак актуальноңа:

Билигин төрүт үгэстэр үксүлэрэ умнууллан иһэннэр хаттаан эргийэн эрэр кэмнэрэ. Эбэтэр өй – санаа урукку өттүгэр иэбиллэн эрэр. Сиэргэ – т uomна итэ5эл быһыытынан бол5омто ууруллар буолла. Бу кэмнэ о5о бэйэтин айыл5аттан айыллыбыт уйул5атын тутуһуу, харыстааын, билии улахан оруоллаах.

Норуот тыына, дыыл5ата, кини киһи - аймах үрдүк культуратыгар киллэрэр кылаата төрөөбүт тылыгар, тылынан уус – уран айымнытыгар инэн сыйльдар. Ол иһин төрөөбүт тылын, тылынан уус – уран айымнытын тыыныгар иитиллибит киһи бэйэтин норуотун ытыктыы, омук быһыытынан бэйэтин билинэр, киэн туттар.

Саха обото хара маннайгыттан төрөөбүт буоруттан силистэнэн – мутуктанан иитилиннэ5инэ, кини үтүө үгэстэрин чахчы этигэр – хааныгар инэриннэ5инэ, амарах сүрэбин, мындыр өйүн, уран тарбабын, удьуорун утумнаатабына эрэ саха омук быһыытынан чэчирии сайдар кэскиллэнэр. Маны олохxo киллэрэргэ обону кыра сааыттан этигэр – хааныгар инэ сыйльдарын уһугуннаран айдарытын арыйарыгар күүс - көмө, тирэх буолуу тобоостоох.

Бырайыак сыала: Норуот тылынан уус–уран айымнытын **нонуо** обону патриотической өйгө - санааба киллэрэн, саха духовной культуратын сайыннаар үтүө үгэстэри үйэтитии.

Бырайыак соруктара:

1. О5о дьобурун уорэтии, кэтээн **коруу**.
2. Фольклор айымныларынан о5о тылын байытыы.
3. Фольклор араас көрүнүн туһанан о5о ойуулаан – дүүгүннээн, образтаан толкуйдуур уонна санаарап дьобурун эрчийии.

4. Норуот ырыатын, тойугун, охуокайын, сатаан толорорго, кылышабын сөпкө туһанарга эрчийи.
5. Норуот айымнытын геройдарын үтүө холобурун сиэр – майгы өттүнэн иитиигэ көдүүстээхтик туһаны.
6. Ансамбль тэрийэн оюну коллективка, биир сялга иитии;
7. Бэйэтин норуутун төрүт культуратын киэн туттууга үөрэтий;

Практический суплатама: Оюо айылбаттан бэриллибит дьобурун билэн, ис туруга айыллан, кэрээ тардынарыгар көмөлөхүү, кобутуу.

1 этап – а) «Ырышаба- тойукка кылышах уоскээзынэ»

Сахалыы туойар эбэтэр үнкүү тылын этэр киниэхэ кылышах угуулуччу суплаталаах. Сатаан дъаарыстаан туһаннахха ырыаны олуун киргэтэр. Кылышабы ыраастык чөллөкейдүк онорууга улахан супланы биэриллиэхтээх. Туойарга сөптөөх бэлэмнэний кэнниттэн туойууну сабаланар. Онно кылышабы онортон, сатаан кылышахтыырга үөрэнэртэн үгүстэр сабалыыллар.

б) Тойук- норуот тылынан уус – уран көрүннэриттэн ордук искэ сөнө сылдьар кылышабы арыйар, сайыннаар көрүнүнэн буолар. Тойукка үөрэтий, фольклор атын да жанрдарыгар дьарыктаны курдук, истэн, үтүктэн үөрэнэн, норуот культуратын салбаан барбардар дьоннору иитэр, унайар уонна сайыннаар хайысхалаах үөрэтий буолар. Кини кэнээс ханык бабаар идэлээх специалист буолуохтаах оюну эстетическэй өттүнэн сайыннаарын таһынан, киниэхэ бэйэтин норуутун ис тынын, кутун – сүрүн инэрэн, сахалыы дууһалаах кинини иитэргэ олус көмөлөөх.

Тумугэ:

- Кылышахтарын арыяллар;
- Тута хохуйар, импровизаторской талааннара арыллар;
- Оболор бэйэ – бэйэлэрин болбомтолоохтук истихэр буолаллар;

2 этап - «Саха оюуң мииннэ да ырыаңыт, оюун иннигэр олордо да олонхоут»

а) Норуот ырыалара - Ырыа оюну иитиини өссө кини төрүөн инниттэн сабалыыр. Оболонорун күүтэн олорор дъахтар инигэр сылдьар оботун кытари ырыанан «кэпсэтэр». Кыһылыттан сабалаан оюобо хас да сааңигар тийэйэ ийэлэр биһик ырыатын ыллыыллара. Ол утууу ырыата эрэ буолбакка өссө олоо уруйдааын, албааын ырыата. Ырыа – кини дууһатын арахсыбат аргына уонна биир дыктилээх струната. Кини педагогической күүхэ итиннэ сыйтар.

б)«Охуокай - уус-уралын тыл, поэзия оскуолата»

Охуокай тыынынчанан сүллар аннараа өттүлэригээр үөскээн баран, улам сайдан кэнээн искусство 3 көрүнүн: үнкүүнү, ырыаны, поэзияны силбэхиннэрэн – түмэн илдээ сылдьар,

ыччаты уус тылга, кэрэбэ үхийн, эстетической өртүнэн эргиччи *иитэр – сайыннаар*, оло5у кытта тэннэ сайдар буолан, куруутун эдэр кэрэхсэнэр норуот үтүөкэннээх айымныта буолбута.

Тумугэ:

- О5о тылын саппаана улаатар, тыла сайдар;
- Биллэр этээчилэри кытта билсэн, кинилэр тустарынан литератураны үөрэтэн билиитин кэнэтэр;
- Ohуокай хамсаныыларын үөрэтэн этин – хаанын чэбдигирдэр, улаатан эрэр унуо5ун эрчийэр;
- О5о колективын түмэр, добордуу буолаллар;
- О5о аяар, тута хохуйар дьобура сайдан логической толкуя улаатар;

Занятиелары, суннунэн, салайааччы ытыыхтаах, киниэхэ этээчилээр, тойуксуттар, норуот ырыаһыттара, музыканнаар, үнкүүһүттэр араас еруттээх кемену оноруохтаахтар.

3 этап – «Олонхо - саха норуотун тылынан уус-урган пааматынныга.»

Олонхо о5ону иитэр хайысхата эгэлгэ. Манна чиэс, кырдык, уопсай интэриэс туһугар тургууланаы, кырдьабаы, дъахтары, о5ону ытыктааһын, кыыс бэйэтин харыстаныта, эр киһи таптал туһугар героический охсууута, тuluур, дъулуур, төрөппүттэри, төрөөбүт дойдуну төлөөннөөхтүк таптааһын уустаан-ураннаан хохуйуллар, олонхо геройдара эгэлгэ былааннаар уустук киирсиилэригэр улахан күрэхтэхини бараллар уонна кыйан-хотон тахсаллар. Онон олонхо кырдык кыйайытын, өрөгөйдөөһүн гимнэ.

Тумугэ:

- Ойү-санааны сайыннаар, диринэтэр;
- Тутта – хапта сылдьара дуоспуруннанар;
- Төрөөбүт айыл5а5а, а5а саастаах дьонно убаастабыла улаатар.
- Төрөөбүт төрүт тылыгар таптал, норуотун культуратыгар убаастабыл үескүүр;

4 этап - Хомус – саха култууратын, музикальной искусствотын национальной угэчин чуор куолаа.

Хомус – бишиги норуоппут культуратын, музикальной искусствотын национальной угэчин чуор куолана угүс үйэлэри нөнүөллээн кэлбит дыкти нарын инструмена. Кини бэрт дьобус эрээри, кишини сөхтөрөр абыланнаах, нарын-истин иэйиилээх. О5о өйүн-санаатын уонна чувствотын ырыа-хохон тылынан эрэ буолбакка, музикальной инструмент көмөтүнэн эмиэ сайыннарыахха соп. Бишиги хомус алыптаах музикальной эдэр ыччаты кыра сааһыттан норуотун үтүө үгэстэригэр

иитэр, сыйыарар, билиннэрээр кыахтаахпүт. Ити тулалыыр эйгэ, киһи айыл5а туһунан о5о толкуйдууругар, өйө-санаата кэнииригэр улахан көмөлөөх.

Бырайыак улэтин тумугэ: О5о бэйэтин төрөөбүт норуутун эйгэтигэр иитиллэ5инэ, кини кыра сааыттан уйул5ата уонна олохxo-дъаахха эрэмнылээх, харалталаах буолар. О5олорго кыһамнылаахтык улахаттарга бол5омтолоохтук уонна ытыктабыллаах сыйыаннааны, аһыныгас, утуу суобастаах, баай дууһалаах буолуу, сэмэй-майгы; ис культура тыына уһийуллар. Атын норуоттары ытыктыыр бэйэ норуутунан киэн туттар гына иитиллэр.

О5олорбутун кыра саастарыттан, бэйэбит торут культурабытыгар уһийан, онтон бэйэлэрин торообут ийэ тылларынан санаардан, чаҳчы сахалыы сиэрдээх-майгылаах, ойдоох-санаалаах, иэйииллээх-куойуулаах, чэгиэн-чэбдик ыччаты иитэн танаарарбыт биңиги кэскилбитигэр кыһамныбыт, бол5омтобут буолар. Торообут тылынан санаар, уорэнэр о5о билиини кэбэ5эстик ылынар, ойо - санаата туругуурар, майгыта-сигилитэ ситэр, инирэх иэйиитэ уңуктар, олбот уйэлээ5и аяар-туттар дьобура тобуллар.

Бырайыак улэлиир былаана

1 этап: а) «Норуот тылынан уус-урган айымныларын билсиyии»

б) «Ырыа5а- тойукка кылывах уоскээчинэ»

	№	Темата	Болобунэн улэлэр			Чааыа
			Теорет. улэ	Биирдииллээн о5олору кытта улэ	Болобунэн улэ	
дөшнүү	1	Норуот тылынан уус-урган айымныларын билсиyии.	1 чаас			16 чаас
	2	Дъааны оройуонун ырыаыттарын, тойуксүттарын уорэтии.	1 чаас			
	3	Ырыа5а – тойукка кылывах уоскээчинэ (кылывах таваарыыга араас дъарыктар)	1 чаас		2 чаас	
	4	Кылыва5ы арааран истии, кини тылга, тыл суу5эр хайдах сыйыаннаарын, тугун, хайдах уоскуурун, тойук сурун кэрэтэ, кырааската буоларын оидотуу			2 чаас	
	5	«Саас буола5а», «Кымыс ырыата» ырыаларга кылыва5ы ыллата уорэтии.		3 чаас	2 чаас	
	6	Тойук араастара, ханык манеранан туойалларын истэн араара уорэнии.		3 чаас	1 чаас	

2 этап: «Саха огуун мииннэ да ырыањт, оюун иннигэр олордо да олонхоңт»

	№	Темата	Болобунэн улэлэр			Чааца
			Теорет. улэ	Биирдиилээн оболору кытта улэ	Болобунэн улэ	
дэшиж II	1	Дъааны оройуонун, олорор нэвлииэгин норуот ырыањттарын кыттары билсийн	1 чаас			16 чаас
	2	Норуот ырыаларын араастарын уорэтийн (дэгэрэн, хабар5а, мурун о.д.а.)	1 чаас	2 чаас	2 чаас	
	3	Оъуокай саха музыкальной култуурата, ырыа жанра сайдарыгар оруола	1 чаас			
	4	Оъуокай ховоонун тутула, ховоону оноруу, хөвүйүү нымалара	1 чаас	2 чаас	2 чаас	
	5	Оъуокай мелодияларын араастара		2 чаас	2 чаас	

3 этап: «Олонхо – саха норуутун тылынан уус-урган пааматынныга»

	№	Темата	Болобунэн улэлэр			Чааца
			Теорет. улэ	Биирдиилээн оболору кытта улэ	Болобунэн улэ	
дэшиж III	1	И.А.Худяков – Дъааны олонхотун уорэтиигэ утую онолоро	1 чаас			16 чаас
	2	Дъааны олонхоуттара	1 чаас	1 чаас	2 чаас	
	3	Дъааны олонхолуур угэсэтэрэ	1 чаас			
	4	Д.А.Томская –Дъааны ийэ олонхоута	1 чаас			
	5	Д.А. Томская олонхолоро	1 чаас		1 чаас	
	6	«Эрбэээр Эрчимнээх Элитэр Бэргэн» - Д.Томская биир бастын олонхото		1 чаас	2 чаас	
	7	Д.А.Томская олонхолоругар оствуоруйа уонна олонхо алтынныта	1 чаас		2 чаас	

4 этап: «Хомус – саха култууратын, музикальной искусствотын национальной угэйин чуор куолава»

	№	Темата	Болобунэн улэлэр			Чаацаа
			Теорет. улэ	Биирдиилээн о5олору кытта улэ	Болобунэн улэ	
дешенч III	1	Хомусчуттар тустарынан матырыяаллары хомуйуу, билсиyии, ырытыы	1 чаас			16 чаас
	2	Хомуска сахалыны матыыптары оонньуурга уорэтии	1 чаас		2 чаас	
	3	Хомуъунан эрчиллии (илии бэгэччэгин, тарбахтарын хамсатарга аналлаах эрчиллиилэр)		2 чаас	2 чаас	
	4	Дорбооннору, ритмнэри истии комотунэн хомуска табаарыы		2 чаас	2 чаас	
	5	Оонньуу нымаларыгар уорэтии		2 чаас	2 чаас	